

#2 Geen last van ideeën

PODCAST GESPREKKEN
VAN FONS ELDERS MET
JOOST VAN DEN TOORN EN
RUTGER VAN REE

INSPIR PUBLISHING 2015

Over het sublieme

Gesprek met Joost van den Toorn

‘ Joost, ik heb in de Domkerk te Utrecht mijn afscheidsrede gehouden onder de titel: *Het Sublieme en het Schone*. Ik ervaar jouw werk als een bijzondere manifestatie van het Sublieme. Maar ik weet ook dat het woord ‘subliem’ tot misverstanden leidt. ’

Introduction to the podcast talks

by **Fons Elders** emeritus professor at the **University for Humanist Studies, Utrecht, the Netherlands.**

The University for Humanist Studies was established in 1989, the year of the Fall of the Berlin Wall. The Board of the University invited Fons Elders to solicit for the newly established chair: Theory of world views. After his retirement in 2001, briefly after 9/11, he continued his research in the field.

The talks are a work in progress. They are the outcome of dialogues with friends, academic colleagues, artists and kindred minds in search for a better understanding of the world in which we live, and of a world view that listens to our inner convictions. Participants in the project do hope that their efforts to explicitly express their perception might become a source of inspiration to you, listener and reader. May you benefit of our reflections as a mirror for a clearer comprehension of your own world view.

The talks are first of all an exchange of meanings, not of truth, although we do hope to get near to the truth.

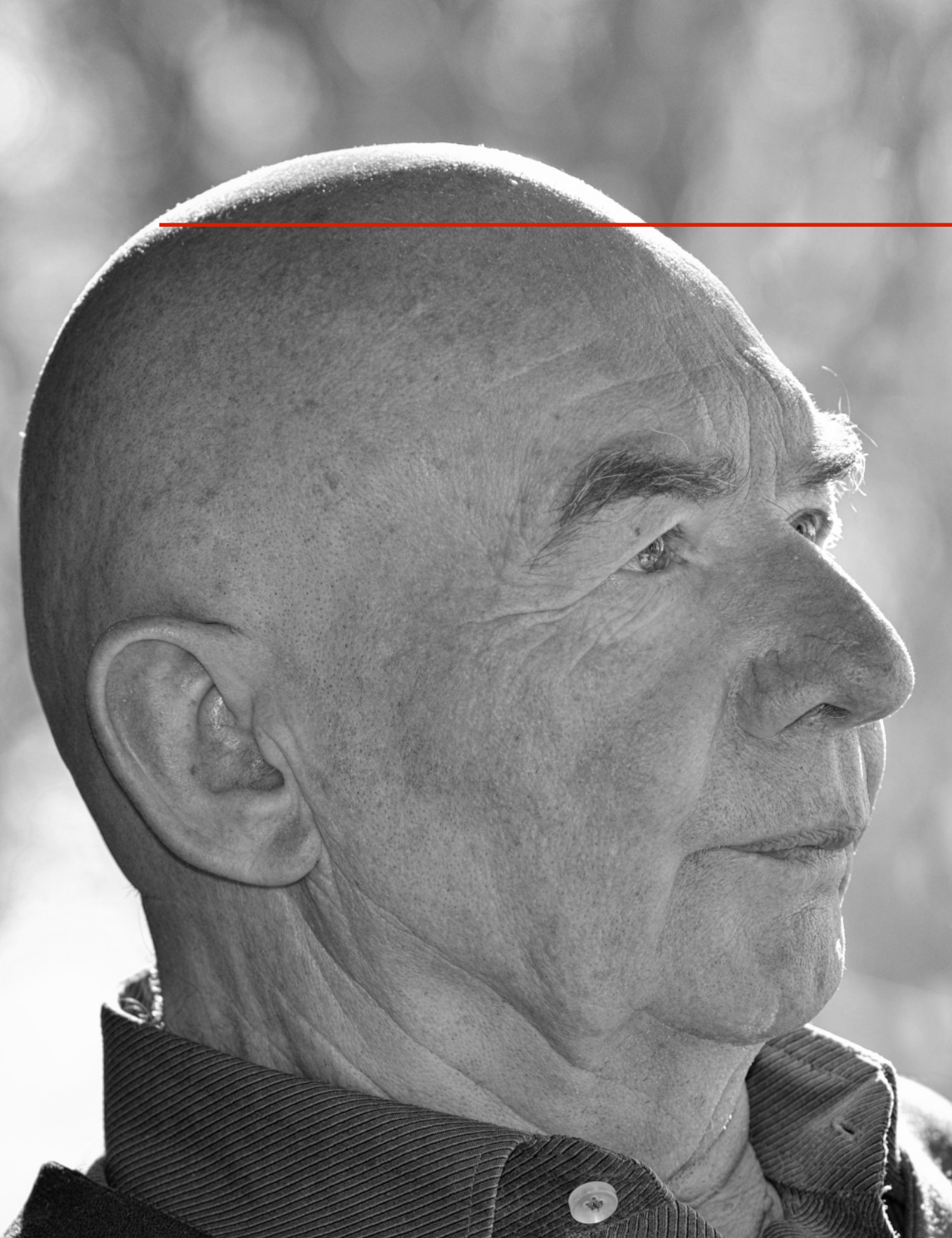
The podcast dialogues derive their inspiration from five well-known data:

1. At birth human beings share one common human nature; 2. This nature is gifted with an innate, unlimited creative consciousness; 3. Since immemorial times, creative imagination leads to a variety of ways of life; 4. Becoming forgetful about (I), leads to 'blindness' for the qualities of world views other than one's own; 5. That 'blindness' feeds the tensions that dominate the cultural and political scene in today's world.

The podcast dialogues are the idea of Paul Scheulderman, i-Publishing; initiator and producer of podcast talks in oral and written form.

© 2015 i-publishing & elders special productions bv

Fotografie werk Joost van den Toorn door: Tom Haartsen

Fons Elders

Fons Elders (1936) studeerde filosofie, moderne geschiedenis en wijsgerige sociologie. In 1968 verscheen zijn boek *Filosofie als science-fiction*, waarin hij debatteerde met filosofen en schrijvers als Reinier Beerling, Bernard Delfgaauw en Willem Frederik Hermans. Op de Nederlandse televisie (NOS) interviewde hij filosofen als Arne Næss, Karl Popper, Noam Chomsky en Michel Foucault. In 1989 werd hij benoemd tot hoogleraar aan de Universiteit van Humanistiek in Utrecht. In 2001 ging hij met emeritaat.

Elders is als filosoof geïnteresseerd in het zichtbaar en tastbaar maken van zijn ideeën. In samenwerking met architecten en kunstenaars realiseerde hij diverse landschapsprojecten. Eén van de projecten van Fons Elders is het Vierwindenhuis in Amsterdam, dat hij realiseerde in samenwerking met de Italiaanse architect Piero Frassinelli. In dit woningbouwproject worden tegengestelde behoeften als 'privacy' en 'sociaal contact' verenigd in één concept. De bouw ervan startte in mei 1988, een kleine tien jaar na de oprichting van Stichting Bolhuis. Het werd uiteindelijk in april 1990 opgeleverd.

Joost van den Toorn

Joost van den Toorn (1954) heeft de afgelopen vier decennia naam gemaakt met figuratieve bronzen beelden die door hun letterlijkheid en overdrijving met niets te vergelijken zijn binnen de traditie van de Nederlandse beeldhouwkunst.

Zijn beelden zijn niet te vangen in termen van vernieuwing en experiment, beter is het om ze aan te merken als dwars, humoristisch en on-aangepast. Van den Toorn zet tegenstellingen in om de bewust gekozen letterlijke verschijningsvorm van zijn beelden onderuit te halen. Dat levert een gelaagdheid op in zowel betekenis als materiaal. In het volgende citaat uit een interview uit 1991 vat de beeldhouwer het goed samen: 'Zelfs als dingen groter worden dan het leven zelf moet er nog iets menselijks overblijven. Dat is terug te voeren op de alchemie omdat je zowel lichte en zware zaken met elkaar wil verbinden om beide te kunnen tonen.'

Het werk van Van den Toorn heeft iets prettigs tegendraads en direct. Geen hoogdravende thematiek of conceptuele verantwoording, integendeel hij (her)gebruikt elke beeld dat hem aanstaat, ongeacht of het zijn oorsprong vindt in een hoge of lage culturele pikorde. Het resultaat bestaat uit beelden die het niet zo nauw nemen met de goede smaak: verontrustende afbeeldingen die het lelijke met graagte lijken te omarmen, maar veel meer zijn dan alleen lelijk.

Fons ontmoet Joost

DE KENNISMAKING

- **De Lassie-truc**
- **Over een droom**

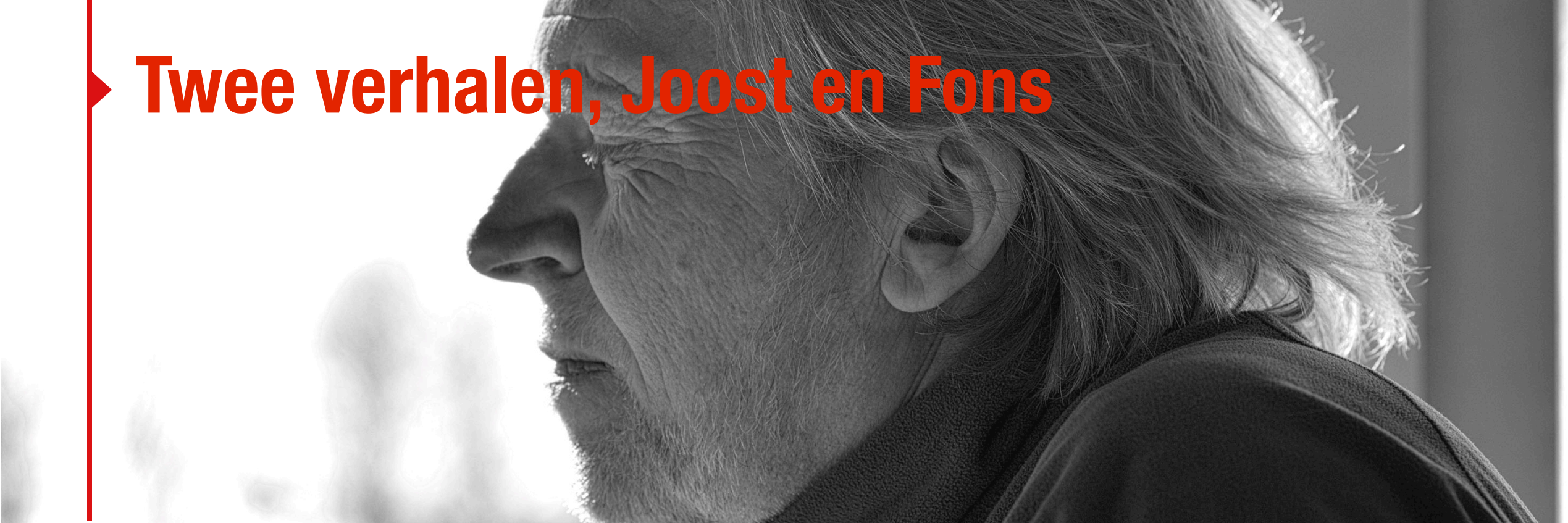
Klik aan voor de podcast 'Over het sublieme'.

Joost van den Toorn: Het zit een beetje raar bij mij. Voor haar dood, niet zo lang geleden, zei ze tegen mij: 'Als ooit zou blijken dat jouw vader je vader niet is, dan zijn er twee andere kandidaten en ik weet wie het zijn.'

Ze is uiteindelijk met mijn vader getrouwd en daarna nog eens weggelopen naar één van beiden, die dat teveel van het goede vond, waardoor ze weer terugging naar mijn vader die daar heftig op reageerde.

Ik werd vaak wakker gemaakt door hem. Hij had dan teveel gedronken en wilde van mij horen hoe het zat, maar dat kon ik hem niet vertellen. Dat herhaalde hij zo vaak dat ik zes jaar oud de 'Lassie-truc' toepaste en deed alsof ik niet meer wakker te krijgen was. Zo ben ik een jaar blijven slapen. Of mijn vader mijn vader was maakt mij niet zoveel uit. Maar mijn vader had het graag willen weten. Hij was niet bijster slim.

► Twee verhalen, Joost en Fons

JvdT: Als een nieuw gorilla-mannetje in een roedel komt, doodt die alle jonge mannen omdat hij de man in huis wil zijn en niet met zoon-tjes van de vorige man. Dus die gaan eraan. Dat gedrag van mijn vader was redelijk primitief.

Het interesseert me niet echt te weten of je vader echt je vader is, want ik ben mezelf en denk niet dat het veel goed zou doen, want 'so what'!

Houellebeck heeft daarover een goed verhaal: een sekteleider beweert dat mensen afkomstig zijn van een buiten-ruimtelijk ras, en dat hij dit kan bewijzen, waarop de hoofdpersoon zegt: 'Wat maakt het uit?'

Fons Elders: Dat lijkt me een heel gezond standpunt.

JvdT: De Aboriginals in Australië geloven dat er in de fysieke ruimte totems zijn. Als een vrouw zwanger is, gaat ze naar de shamaan van de clan, die vraagt: 'waar heb je dat gevoeld'? Want zij geloven dat er voorouders zijn op bepaalde plekken, die dan bezit nemen van dat kind, en door de plek weten ze welke reïncarnatie plaatsvindt. Ze plaatsen dan een teken op een steen of stukje hout, dat daardoor een geheim ding wordt dat vrouwen niet mogen zien, en geplaatst wordt in het mannenhuis, en de totem wordt van die persoon, maar ook van de voorganger van die persoon.

FE: Jouw verhaal over je vader roept bij mij het verhaal op van mijn moeder. Die riep mij bij zich op de dag dat ik 18 werd...in de keuken van het huis waar ik geboren ben. Ze stelde me enkele vragen over hoe ze met mij was omgegaan. Ik beantwoordde die vragen kennelijk tot haar tevredenheid, waarop ze zei: 'Nu wil ik je iets vertellen, Fons, over een droom.' In die droom zou ze een zoon baren, en die zoon zou zo en zo...daarover spreek ik niet. Ik stond echt een beetje perplex. Ze vertelde vervolgens dat ze vader had wakker gemaakt om te vrijen, en negen maanden later werd ik geboren.

Als ik nu haar enige zoon zou zijn geweest, kan je je daarbij van alles voorstellen, maar ze had al vier zonen en twee dochters. Ze was niet naïef.

Ze heeft dat verhaal achttien jaar voor zich gehouden.

Na haar overlijden heb ik mijn vader een keer gevraagd, of zij hem ooit iets verteld had over een droom voor mijn geboorte. Hij zei 'nee'. Ze heeft dus dat verhaal uitsluitend voor zichzelf gehouden en één keer aan mij verteld na gecontroleerd te hebben, of zij mij niet in een bepaalde eenzijdige richting had gestuurd. Die controle over zo iets vind ik buitengewoon.

Mijn vader had dat op een andere manier. Eind 1960 zaten we in de auto op weg naar Utrecht. Alma Waterman en ik stonden op het punt met elkaar te trouwen. Hij stelde mij voor dat ik voor mijn huwelijk mijn lange haren zou fatsoeneren en in ruil daarvoor een jacquet zou krijgen om het huwelijk in stijl te vieren. Dat vond ik leuk en zei dus: 'oké!' Maar later bedacht ik mij.

Dus hij zag me in jacquet verschijnen want dat had ik inmiddels, maar met dat lange haar. Hij heeft er nooit iets van gezegd.

Dat was zes januari 1961. In 1980 kwamen we terug van een reis naar Sri Lanka en Zuid-India, een reis dankzij de erfenis van mijn moeder die in 1978 overleden was. Ik had tegelijk met mijn jongste zoon Adam bij vrienden in het uiterste zuiden van Tamil Nadu, India, mijn hoofd kaal laten scheren. Dat idee hield me al lang bezig, want ik voelde dat ik door een radicale verandering heen moest.

Toen we terugkwamen en mijn vader mij kaal zag, zei hij: 'Nou, zo had het ook niet hoeven'. Het is 20 jaar later. Wat een bewustzijn, wat een controle, niks vergeten, en dat 20 jaar voor je houden en het die ene keer uitspreken.

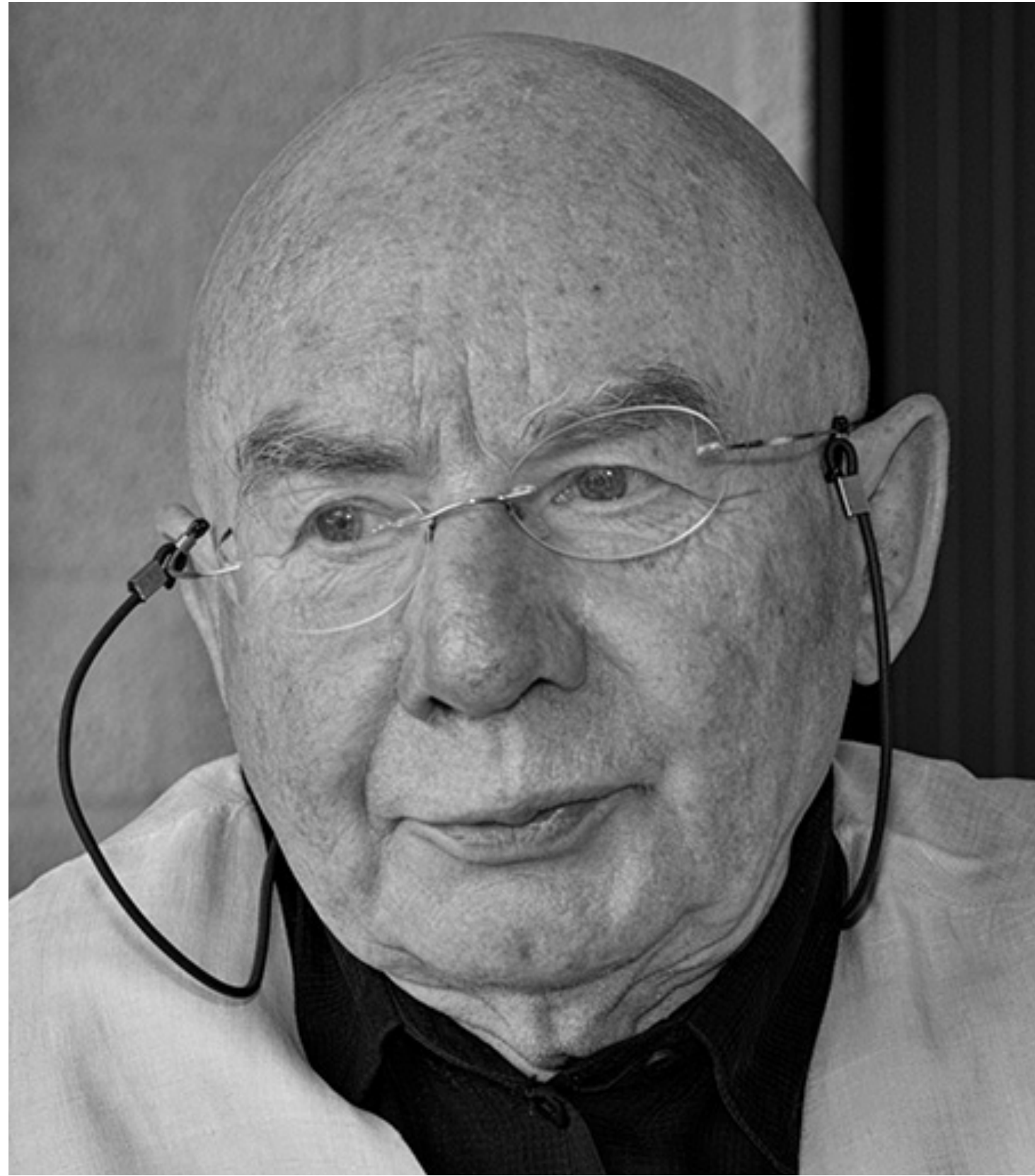
Ik ben dus echt uit een droom geboren met alle consequenties van dien. Het bewustzijn van ouders op zo'n diep innerlijk niveau doet iets met je.

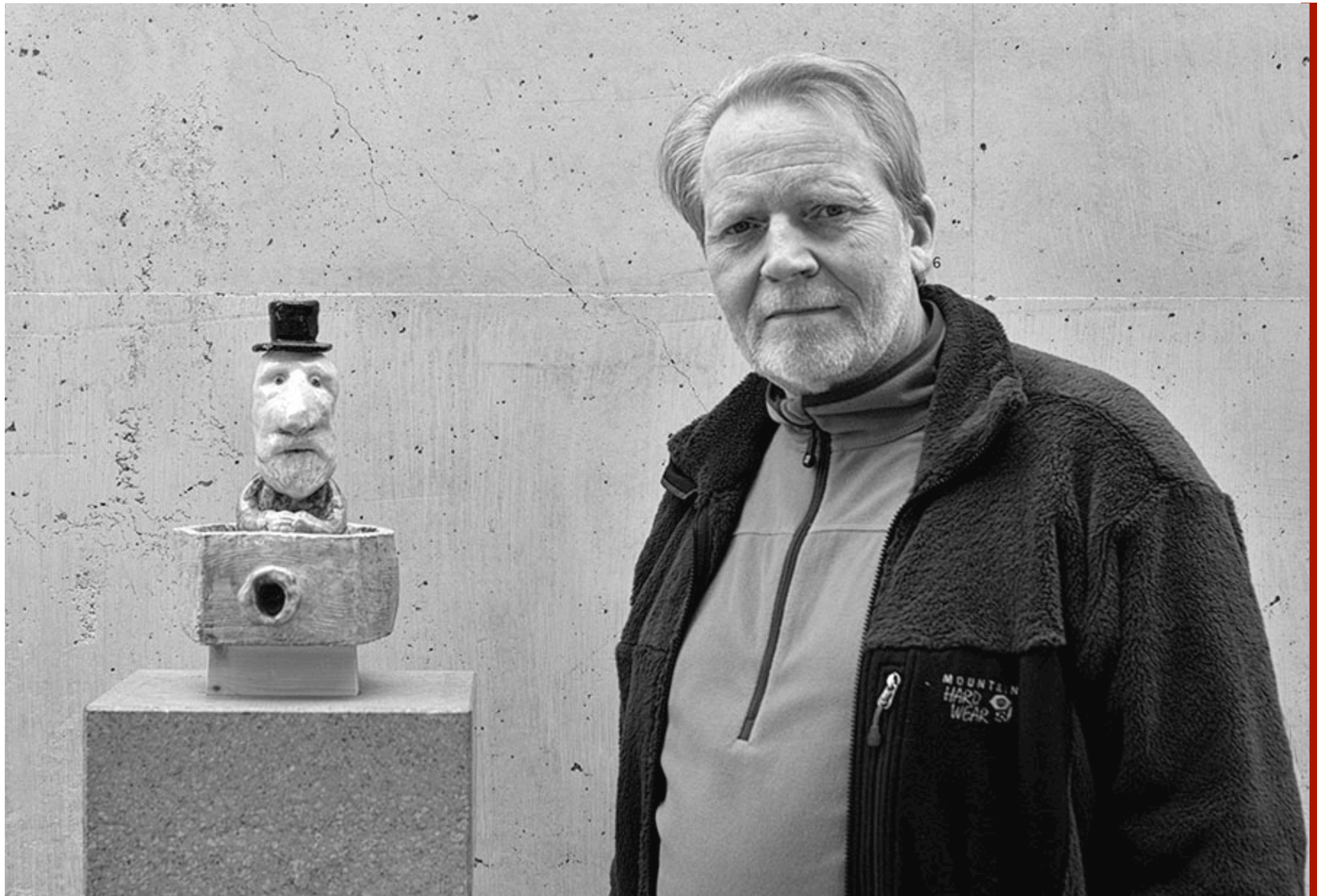
Ik heb de indruk dat mijn moeder is teruggekeerd in één van de kinderen en dat mijn tweede vrouw Judith na haar overlijden ook is teruggekeerd. Ik heb nooit in reïncarnatie willen geloven, maar nu denk ik daar anders over.

We kunnen niet vergaan, dat wil zeggen, we behoren tot het zijn en niets kan uit het zijn vallen, ook de materie niet...Dit betekent dus dat de dood in letterlijke zin niet bestaat. Het is een schaduw in het leven, een tegenstelling tot dit leven, want de dood leeft op het leven, zonder een eigen onafhankelijk bestaan. Er is uitsluitend transformatie.

JvdT: Volgens mijn moeder wou ik niet geboren worden. Dat wist ze heel stellig. Ze moesten me eruit halen, twee weken te laat. Ze heeft daar een traumatische ervaring aan overgehouden. Ze moesten mij er letterlijk 'uitsnijden'. Ze zei: "Jij wilde niet geboren worden, je wou er niet uitkomen".

FE: Je hoeft geen psychoanalyticus te zijn of ad fundum in psychoanalyse te geloven, wat ik niet doe, om te beseffen in welke spanning je moeder negen maanden lang geleefd heeft. Die spanning draagt ze op jou als foetus over; dat elementaire bewustzijn wordt permanent gevoed, want de bevruchting van de eicel betekent het begin van een individueel bestaan. Geboren worden betekent doorsnijden van je navelstreng; je verlaat de duisternis, en voor het eerst moeten je ogen dienst doen, terwijl je gehoor al lang gevormd is. Je hebt alles al gehoord. Geluid is ruimte, en ruimte is muziek en ritme, en gaat vooraf aan alle andere zintuigen.

► Het sublieme en het schone

FE: Joost, ik heb in de Domkerk te Utrecht mijn afscheidsrede gehouden onder de titel: Het Sublieme en het Schone. Ik ervaar jouw werk als een bijzondere manifestatie van het Sublieme. Maar ik weet ook dat het woord 'subliem' tot misverstanden leidt. Een voorbeeld is Hans van den Bergh die in Tirade (jrg 9-1992) en NRC jouw Aardappelmanntjes in Zoetermeer een vreselijk werk vindt. Hij dacht namelijk alleen in termen van het Schone. Tijdens een debat in de Europese kring in Amsterdam [SEC] zei ik: 'Maar Hans, dit beeld behoort tot het sublieme.' Nu ben ik nieuwsgierig hoe jij het sublieme ziet want je gebruikt dat woord graag.

JvdT: Het sublieme, daar zit het mooie of het lelijke nog niet in. Het goed of het kwaad, of het positieve en het negatieve. Het sublieme is redelijk ongepolijst. Daar zit soms wat bloed aan de paal. Om iets over dat beeld te zeggen: het was een verschrikkelijke plek. Een op de tekentafel ontstane stad waarbij er op een gegeven moment een stuk was dat helemaal klopte met de zeventiger jaren, en dan een stuk met de negentiger jaren. Het botste aan alle kanten; het was echt gruwelijk.

Voor die plek was een opdracht aan vier kunstenaars uitgegaan met de suggestie: we willen iets met lampjes, want dan klopt het ene weer met het andere, maar de locatie was zo ontaard dat ze het niet helemaal wisten. Ik dacht: het is zo spuuglelijk hier en het is zo'n gat dat ik door die kleilagen heen waar Zoetermeer opstaat, door dat zand heen, een soort wortel moet schieten. Wat ze hier moeten hebben is een soort echoput, een holle boom of een werkende vulkaan. Iets wat er is, niet iets wat bedacht is. Een vijver zonder bodem. Het sublieme dus eigenlijk.

Daarom dacht ik: ik ga drie enorme zwerfkeien op elkaar stapelen, en daarvan een soort koppen maken, want die grote stenen zie en voel je door dat gewicht als een fysieke ervaring. Als je die op elkaar zet zoals in Stonehenge maar dan niet twee maar drie, denk je: stel je voor dat ze om zouden vallen.

Zo heb ik het dus gemaakt. Op die steengroeven zijn er plakjes afgezaagd, zo klein mogelijk om ze op elkaar te kunnen zetten. Best spannend of het zou blijven staan, want dat is toch voornamelijk het timmermansoog. Op de stenen zelf heb ik die maskers gemaakt, die tengoe koppen met die enorme neuzen, een soort fallus-achtige neuzen en ogen, en daar vanaf in brons gegoten, er goud omheen gedaan en opgestapeld.

Daardoor onttrekt het beeld zich aan de plek. Het is niet zo dat het iets toevoegt. Het staat op zichzelf. Dat sublieme betekent ook voor mij dat het niet meer past in de rest. Dat is het bijzondere ervan.

Er zijn ook persoonlijke dingen waarom het sublieme me zo aanspreekt, bijvoorbeeld dat de leren voor Nazi-Duitsland waren omdat de Duitsers tegen de Engelsen waren. Of omdat mijn vader voor mij Hitler belichaamde. Daar wil ik vanaf zijn, maar het fascisme heeft ook dat sublieme. Ze hadden ontzettend goede vormgevers; ze waren erg bezig met hoe dingen eruit zien. Het liet totaal de vrije hand aan de wangevoelens die bij het volk opkwamen. Het is gruwelijk geweest wat er allemaal gebeurd is maar er is wel iets ontstaan wat een soort schijnwerkelijkheid is geworden, iets dat naast onze huidige realiteit staat. Het is niet eens zolang geleden dat miljoenen mensen erin mee gingen en niet alleen in Duitsland. Toen Hitler aan de macht kwam vonden ze hem in de hele wereld één van de meest fantastische, moder-

ne, radicale politici. Nu achteraf is het één van de grootste monsters geworden.

Het interessante is dat dit helemaal wordt vergeten. Wij thuis spraken daar nooit over; het wordt in zo'n onbewuste onderlaag weggedrukt en dan kun je erop wachten dat het weer omhoog komt. In die zin vind ik dit dus heel interessant en heb ik me altijd afgevraagd waarom mensen steeds dezelfde stomiteiten begaan. Dat komt doordat wij het sublieme niet aankunnen.

De dood hoort ook bij het sublieme.

► Subliem

FE: Je hebt een etymologische definitie van het begrip *subliem* gegeven. Subliem is een combinatie van het Latijnse 'sub' en 'limes' dat grens betekent. 'Sub' is 'onder' of 'aan gene zijde'. De overgang van het ene domein in het andere; het onbegrensde en het onvoorstelbare; het allerhoogste en het allerlaagste. Jij noemt de locatie een *vijver zonder bodem*. Je hebt gedacht aan kleilagen en zandlagen om aan *De Aardappelmanntjes* een eigen grenzeloze dimensie te geven.

Het Sublieme raakt onze Europese cultuur op een heel specifieke manier. Er bestaat geen cultuur in de wereld - als ik überhaupt zo'n uitdrukking mag bezigen, want het is ontzettend aanmatigend - zoals de Europese. Dat wordt duidelijk door de bestudering van het begrip subliem.

De tragedies van Sophocles en Euripides, denk aan Medea, aan Oedipus, aan Antigone, zijn nog steeds in staat het meest gruwelijke ten tonele te voeren, zoals het doden van je eigen kinderen om je man, de vader, te treffen. Aristoteles ontwikkelt hiervoor de *catharsis* theorie: je transformeert het gruwelijke via spreekkoren, muziek en rituelen. Via ritualisering en door die angsten en diepe tegenstellingen heen, toont het sublieme het grenzeloze, het ongenaakbare. De mysteriëndiensten evoceren het sublieme via de kringloop van leven, dood en wedergeboorte. Dus van de uitersten in ieder mensenleven.

Het bijzondere van de Griekse Oudheid is dat deze cultuur zeer vorm bewust was – dus wat wij klassiek noemen. Het grenzeloze en het oneindige werd ervaren als negatief. Daar huisden die duistere krachten. Dat oneindige is vervolgens onder invloed van het christendom een positieve kwaliteit geworden in de gestalte van de Ene God. Alleen God is volstrekt oneindig. En in het verlengde daarvan wordt in de loop der eeuwen het sublieme de overtreffende trap van het schone. Dit idee werkt door tot diep in de 18de eeuw. Denk aan de barok, aan Vivaldi, Händel en Bach. Veel mensen ervaren deze muziek als de meest sublieme muziek die ooit gecomponeerd is. Maar het is wel een muziek die gecastreerd is, want losgemaakt van de vitale impulsen. Daaraan ontleent het haar etherische schoonheid.

Maar die sublieme schoonheid roept in dezelfde achttiende eeuw een tegenbeweging op die wij romantiek hebben leren noemen, en in die tegenbeweging ontstaat een transformatie van het begrip subliem. Die transformatie houdt in – onder meer bij William Blake - dat het weer de tegenpool wordt van het schone. Dus niet meer de overtreffende trap van het schone maar de tegenpool. En dat is tevens - ik zou bijna

met Edmund Burke zeggen: 'God betere het' - de periode van de Amerikaanse en de Franse revoluties, waarin de opvatting van tijd radicaal verandert.

Tot medio 18de eeuw blijft de tijd nog gekoppeld aan de Natuur, maar de Aristotelisch-Copernicaanse tijdopvatting maakt snel plaats voor die van Isaac Barrow en Isaac Newton. Tijd wordt een rechte lijn die tot in het oneindige doorloopt. Deze verandering veroorzaakt een totale transformatie van het oude paradigma. De rechte tijdlijn maakt het denken in Vooruitgang mogelijk. Iedere president van de Verenigde Staten beroept zich op de Toekomst die beter zal zijn dan het heden. De Amerikaanse natie is doortrokken van dit toekomst-denken; het fascisme is ervan doortrokken; het kapitalisme eveneens, maar ook het marxisme. Alle moderne ideologieën delen dezelfde ruimte-tijd visie. Op het moment dat je politieke ideologieën tegen de lat van het sublieme legt, hebben ze dezelfde wortels, dat wil zeggen dezelfde tijd-ruimte opvatting. Dit geldt zelfs voor de Islamitische Staat: het geïdeali-seerde verleden is de Nieuwe Toekomst.

Onze Europese en Amerikaanse cultuur lijkt politiek gespleten maar de wortels van voor- en tegenstanders zijn dezelfde. Jij hebt het sublieme heel goed gedefinieerd - misschien zonder dit verhaal te kennen - door te zeggen: het sublieme is nog ongepolijst. Want het grenzeloze is per definitie ongepolijst.

Lama Anagorika Govinda, een Duitse boeddhistische monnik, beschrijft de centrum zoekende kracht en de centrum vliedende kracht als polaire oerkrachten. Beiden zijn essentieel. De kwaliteit van hun onderlinge relatie bepaalt de mate van onze gezondheid, zowel fysiek en emotioneel, als mentaal en spiritueel.

De centrum zoekende kracht belichaamt binnen de esthetiek de ideale schoonheid van vorm, verhoudingen en maatvoering, waar de vliedende kracht in tegengestelde richting doorheen breekt. De vlieden

de kracht is de vitale oerkracht die streeft naar verandering, naar vernieuwing door de dood heen. Het sterven behoort dan ook tot het sublieme, de meest radicale overgang die je als mens kan meemaken en ook de meest belangrijke, belangrijker dan geboren worden. Want de manier waarop je terugkeert in de kosmische orde door een volledige afbraak van je veronderstelde identiteit maakt alles mogelijk, met name in het Japanse wereldbeeld.

Deus sive Natura

Gesprek met Joost van den Toorn, deel 2

**‘Geen god dan God, geen werkelijkheid dan Werkelijkheid’.
Het moet gewoon kloppen.**

► Homo faber

JT: Ik ken een mooi verhaal, iets heel subliem. Er schijnt in Japan een volk te zijn op een eilandje, dat de hele winter bezig is om hele mooie mandjes en bootjes en verpakkingen te maken met allerlei hapjes erin, ter voorbereiding van het voorjaarsfeest. Is het zover, beklimmen de mensen in hun mooiste kleren de heilige bergen, en eten in die kleren hun lunch. Als de lunch voorbij is, gooien ze hun kleding af, zetten alle mandjes bijeen, trappen ze helemaal stuk en steken alles in brand. Dat soort dingen, wie dat heeft ontwikkeld, vraag ik me af. Daar gebeurt iets, dat is niet meer in woorden te vatten.

FE: Dat is fantastisch, het doet mij denken aan de Ganges in het noorden van India waar ze kaarsjes in papieren voertuigen de rivier laten afvaren. Dit type wereldbeeld onderscheidt zich van de Europese traditie die met name door het Christendom een dualisme heeft ontwikkeld door het goddelijke en het menselijke enerzijds diep in elkaar te schuiven en anderzijds ook principieel uit elkaar te trekken. Dit dualisme vind je terug in de spanning tussen het schone en het sublieme in tegenstelling tot het wereldbeeld van shinto waarin de natuur alomvattend is. Ik herinner mij een voordracht van de voorzitter van de Japanse kamer van koophandel en Mitsubishi bank voor Nederlandse zakenlieden. Aan het eind ervan, zegt hij glimlachend: 'Ik wil u toch nog iets over shinto zeggen, dames en heren, want wij Japanners geloven dus ook dat we tijdens het sterven weer teruggaan in de kosmos. We kunnen een steen of een plant of weer mens worden.'

Als je op die manier over de intrinsieke relatie tussen mens en natuur denkt, leef je gelijktijdig in een zichtbare en niet zichtbare dimensie. Dat is leven vanuit een omvattende ervaring. Bij ons is het een gespeten ervaring, dat is het grote verschil. Jij noemde Hitler. In een van mijn eerste intense LSD ervaringen passeerde van alles, onder meer Hitler. Alma die bij me was heeft wat ik riep opgeschreven:

Jij transformeert, Alma, golven, trillingen
alles golft
jouw schrijven is meer dan golfbeweging
maar niet meer dan ik nu zeg
niet meer dan dit geluid
dit geluid sterft
geluid wordt weer geboren
is weer hetzelfde
misschien bestaat er geen dood

touch your lips
touch your lips

gaat te vlug
golven golven golven
niet te stuiten
en vermoeiend
het leven moet zichzelf mateloos opteren.

Salvador Dali schrijft over de zachte rug van Hitler
moet het geile vlees etaleren
ontzettend
vies geil

JvdT: Mooi!

FE: Ik heb me toen gerealiseerd dat er in ieder van ons een Hitler schuilt. Het verdringen van dat bewustzijn komt doordat we vanuit het Christendom in het kwaad geloven. Als reactie wordt het goede te ethisch, te politiek gemaakt. Na zich eerst vergist te hebben, maakt men nu de tegenovergestelde vergissing door het 'kwade' weg te drukken. En juist door het weg te drukken komt het langs alle kanten via anti-islamisme en andere angsten weer boven. Dat is de tragiek van onze huidige situatie. We hebben ons verleden niet verwerkt.

JvdT: Ik denk dat dat ook nog wel even door zal gaan.

FE: Eén van jouw mooie boeken is *Homo Faber Est* met de cirkelgang: Mens – Dier – God: I *Mensch = Tier*, II *Gott = Liebe*, III *Mensch = Gott*, IV *Gott = Tod*, V *Epilog*. De Epiloog gaat over in Aardewerk, Aardewerk en Informatie wordt weer *Mensch = Tier*. Je bouwt in feite een cyclus op waarin je onderwereld en bovenwereld tot deze vijf in een cirkel terugbrengt. Je geeft ook je beelden de meest wonderlijke namen, zoals *Wegrestaurant Jeruzalem*.

JvdT: Mijn basis is het gevoel van een geheel. In Mexico ontmoette ik onder invloed van paddenstoelen God, hij zei me: "ik ben de enige realiteit, er is geen andere realiteit". Dat zeggen de moslims trouwens ook. Zo voel ik dat ook, ik behoor bij dat geheel, dat geheel behoort bij mij en we behoren allemaal bij een ding en die dingen gaan in elkaar over. Ik geloof niet in het boeddhistische idee dat we ons langzaam ontwikkelen. Dat ik eerst de monnik ben en daarna uiteindelijk de Dalai lama. Ik geloof eerder dat de Dalai Lama gewoon weer een hond wordt, de ander kant uitgaat. Ik geloof niet dat daar een richting in zit. Ik geloof eigenlijk in het ontbreken van tijd waardoor de dingen

uiteindelijk hetzelfde zijn in essentie. Het zou dus een soort emancipatie zijn dat we ons van dieren tot mensen ontwikkelen en van domheid naar wijsheid. Maar dat gaat ook weer de andere kant op, en dan zijn we hier ook met z'n allen. Stel, ik heb het idee dat je god hebt en dan heeft god de mensen gemaakt, wij zitten daar dan onder, dat staat zelfs in het Oude Testament, dan hebben wij weer die dieren onder ons, die dieren hebben dan weer... snap je, zo'n soort rangorde. Dat vind ik een beetje onzin. Ik denk dus dat wij ook god zijn, en andersom. Dat het één ding is. Dat is eigenlijk wat ik ermee bedoel. Als die tijd er niet zou zijn...

FE: Maar die is er ook niet! Tijd is bewegende ruimte.

JvdT: Dat komt dichtbij ons begrip van het niet zijn van de tijd. Kaarsjes die de Ganges afgaan, we zouden ze graag controleren maar ze gaan uit ons gezichtsveld of zo'n meertje zonder bodem dat is buiten ons 'ding'. Daar zijn we toch te klein voor, dat redden we toch niet dat we dat geheel zouden kunnen overzien.

FE: Dat is het juist, we kunnen dat geheel niet overzien. Karl Popper schreef in 1963, 'we komen dicht bij de waarheid maar we zullen die nooit bereiken'. Waarop ik dacht: 'maar hoe weet je dat?' Ik benaderde het puur formeel, het was voor mij een logische vraag, dus ik dacht 'maar hoe weet je dat?' Als je dat weet klopt je uitspraak niet, en als hij niet klopt, dan kun je dat niet weten.

En toch had Popper gelijk en ik niet om de volgende reden, en dat is eigenlijk exact wat jij zegt. Wij participeren in ons bewustzijn aan een bepaalde grenzeloosheid. Die grenzeloosheid staat voor alles wat wij

in de expliciete orde, zoals Bohm dat noemt, niet zijn, niet in fysieke zin maar wel in genetische zin. Dus wat diep verborgen in ons zelf aanwezig is maar wat we ons zelf niet adequaat realiseren, veroorzaakt die spanning.

Ik herinner me zittend bij een rivier dat ik een bananenschil erin gooi-de die heel langzaam wegdreef, en opeens besepte ik dat als je bewust-zijn of je ogen of je perceptie maar ver genoeg reiken, dan komt die schil weer terug als voedsel of wat dan ook.

Jij hebt in je uitspraak over de cirkelgang, waardoor je niet in tijd ge-looft en niet in de tegenstelling tussen god en jezelf, eenzelfde soort uitspraak gedaan als Ibn al-'Arabi, de grote filosoof en mysticus, gebo-ren in Murcia in 1165 en in 1240 gestorven in Bagdad. Hij schrijft na zijn mystieke openbaringen: 'vroeger dacht ik als moslim zo en zo maar ik heb ontdekt dat eigenlijk alles sacraal is, zelfs de afgoden.' En dan de zin: 'Geen god dan God, geen werkelijkheid dan Werkelijkheid'. Die uitspraak, *geen werkelijkheid dan Werkelijkheid* en deze Werkelijk-heid identificeren met God is exact wat jij intuïtief of op basis van je psilocybine ervaring in Mexico naar voren brengt... en die uiteindelijk niet verschilt van de uitspraak van Spinoza: 'Deus sive Natura', God of-wel Natuur.

